

О. О. Мельник

НАТІЛЬНІ ХРЕСТИ З ПОХОВАНЬ КИЄВА XVII—XVIII ст.

Стаття присвячена розгляду основних типів монолітних металевих натільних хрестів в київських похованнях XVII—XVIII ст., виявлених під час розкопок 1976—2007 рр.

Ключові слова: натільний хрест, ставрографія, типологія, поховання, XVII—XVIII ст., Київ.

Питання необхідності об'єктивного дослідження предметів дрібної металопластики дедалі частіше постає у наукових роботах, оскільки саме вони є невід'ємним елементом вивчення ставрографічних, релігійно-догматичних та мистецтвознавчих аспектів духовного життя. За умов наявності виключно поодиноких згадок про дану складову християнської культури в писемних пам'ятках, основним джерелом її висвітлення залишаються матеріали археологічних розкопок.

Металеві натільні хрести належать до найчисленнішої категорії знахідок у київських могилах XVII—XVIII ст., їх частка складає до 4 % від загальної кількості поховань. Однак виявлені артефакти в абсолютній більшості випадків не отримали докладного морфологічного опису, фото- або графічної фіксації, а лише відмітку про їх наявність у комплексі. До того ж, цілком можливо, що предмети особистого благочестя не дійшли до наших днів внаслідок впливу природних властивостей ґрунту на матеріал їх виготовлення (дерево, тканину або шкіру).

Проведені до 1970-х рр. археологічні розкопки Києва не стали джерелом масового надходження виробів дрібної пластики пізнього середньовіччя та Нового часу. Тому, незважаючи на тривалу історію дослідження міста, більшість розглянутих в даній публікації зразків виявлені під час масштабних робіт 1987—2007 рр.

© О.О. МЕЛЬНИК, 2016

Нині колекція натільних хрестів, що походять з могил XVII—XVIII ст. репрезентована порівняно нечисленною серією у 43 екз.: 37 цілих та 5 фрагментованих¹. Більшість знахідок відкрита на некрополях старокиївської Троїцької церкви (9 екз.), Вознесенського жіночого (далі — Вознесенський некрополь або монастир) (17 екз.) та Михайлівського Золотоверхого (7 екз.) монастирів.

Хрести відлиті як в двобічних (17 екз.), так і в однібічних (21 екз.) формах. На дев'яти виробках на тильній стороні нанесено напис, поверхні ще восьми заповнені орнаментом (геометричним або рослинним). У п'яти випадках встановити первісний вигляд зворотного боку не вдалося. Щодо матеріалу виготовлення, то з мідно-бронзового сплаву відлито 31 екз., зі срібного — 11, із золота — лише один. На деяких зразках відмічено сліди емалі (3 екз.) та позолоти (2 екз.). За формою кінців їх гілок умовно можна виокремити такі групи хрестів: латинські (прості, з розширеними або криноподібними балками, три- або п'ятичастинними завершеннями лопатей) та мальтійські з подовженим нижнім кінцем. За формою перехрестя виділяються зразки з простим, округлим та ромбоподібним середохрестям. Хоча за стилем виконання залучені екземпляри досить різноманітні, всі їх можна віднести до простих монолітних нагрудних виробів.

Джерелами до вивчення поставленої проблеми стали натільні хрести, що зберігаються у Наукових фондах ІА НАН України (колекції № 1221, 1261), Археологічному музеї ІА НАН

1. Один із включених до колекції натільних хрестів походить з культурного шару поблизу церкви Пресвятої Богородиці Пирогощі (розкопки Подільського загону Київської експедиції ІА АН УРСР 1978—1979 рр.).

України (№ АМ: 3542, 3544, 3545) та Музеї історії міста Києва (№ А 4983/379, 380, 385); а також польова документація про проведені розкопки, що представлена у науковому архіві ІА НАН України.

Перша спроба систематизації виробів металопластики, що походить з території українських земель та Києва, зокрема, була здійснена Б.І. та В.М. Ханенками в альбомі-каталозі «Древности Русские. Кресты и образки» (1899, 1900) [Древности ..., 1899; 1900]. В основу розподілу 360 натільних хрестів та іконок автори поклали формально-типологічний та іконографічний принципи. Але, оскільки подальше наукове життя було продиктоване умовами радянської антирелігійної пропаганди, археологи та киевознавці уникали висвітлення ставрографічних тем. Лише останнім часом помітно зростає кількість досліджень, присвячених натільним хрестам доби пізнього середньовіччя та Нового часу [Векленко, 2002; 2003; 2006; 2007; 2010; Шалобудов, 2009; Степаненко, Тихонова, Векленко, 2010]. Окремі пам'ятки металопластики Києва розглянула в коротких повідомленнях О.А. Абишкіна [Абишкіна, 2005; 2007]. Значну частину комплексу натільних хрестів з некрополя Вознесенського монастиря, було опубліковано Г.Ю. Івакіним і С.А. Балакіним [Івакін, Балакін, 2008]. Опис та аналогії виробів з території інших київських кладовищ, а саме, Золотоустівської та Троїцької церков, Михайлівського Золотоверхого монастиря, наводилися також і в наших попередніх працях [Мельник, 2014а; 2014б; 2015]. Але варто наголосити, що згадані роботи мають побіжний та уривчастий характер. Узагальнюючих досліджень щодо предметів дрібної пластики XVII—XVIII ст., знайдених в Києві, на сьогодні здійснено не було.

Головними критеріями, покладеними в основу запропонованого попереднього виокремлення типів та підтипів є найбільш сталі ознаки натільних хрестів — форма середохрестя та завершення лопатей. Крім того, враховано загальний вигляд балок, додаткові елементи декору кутів середохрестя, силует предметів та їх іконографічні особливості. Переваги використання подібного конструктивного підходу в роботі з натільними хрестами вже були викладені Д.Є. Пежемським [Пежемский, 2003; 2005]. Фундатором даної системи є історик, археолог, засновник Тверського історико-археологічного музею А.К. Жизневський (1819—1896) [Жизневский, 1888]. Його метод був суттєво доповнений та адаптований для предметів XVII—XVIII ст. в працях С.П. Винокурової та В.І. Молодіна [Винокурова, 1993; 1999; Молодин, 2007]. Ці дослідження і стали основою виділення типів та підтипів серед київських натільних хрестів.

Найчисленніша серія комплексу, що розглядається, представлена литими латинськими

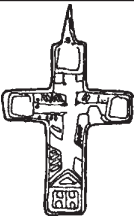

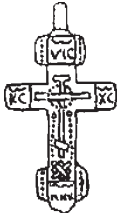

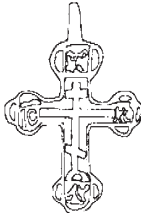
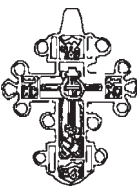
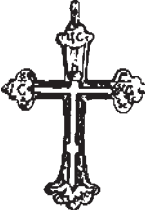

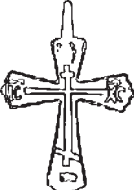

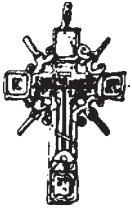

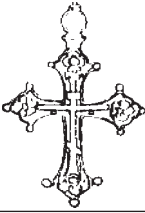

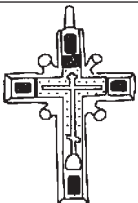
хрестами типу I (10 екз.). Кінці та кути середохрестя даних предметів прямі. Група зразків підтипу I.1 (6 екз.) має просту форму. Над могилку Адама зображено семи- або восьмикінцевий голгофський хрест. Комплекс абревіатур носить типовий характер. Зворотна сторона гладенька або заповнена написами. Вушко петельчасте, прорезе.

До *варіанта А* можна віднести чотири пам'ятки, виявлені на кладовищах церкви Іоанна Золотоустого (пох. 23) та Вознесенського монастиря (пох. 2, 199, 236) (таблиця)*¹. [Івакін, Козубовський, Козюба, Чекановський, 2005, арк. 7, рис. 53, 1, 54; Івакін, Балакін, 2008, іл. 13]. Гору Голгофу нанесено у вигляді пагорбу з печерою всередині, оточеного з обох боків символічними списом та тростиною з губкою. Під горизонтальною планкою хреста прослідковуються сліди написів. На кінцях його рук знаходяться монограми «ІС»—«ХС» (Ісус Христос). Предмети представлені як однобічними, так і двобічними з текстом на звороті, екземплярами. На українських землях зразки варіанта А зафіксовано на території Богородицької фортеці та Ігреньського півострова (Стара Самарь) [Векленко, 2010, с. 53—55, рис. 9, 2—5; 10, 6, 7; № 23, 25, 28, 54, 93]. Близькими аналогіями подібних хрестів можна вважати знахідки в Московській (територія Романового двору, Мойсеївського та Данилового монастирів в м. Москві, с. Курове Пушкінського р-ну), Ленінградській, Липецькій, Рязанській (садиба Старої Рязані), Амурській (поховання захисників Албазинського острогу), Іркутській (поховання некрополів Спаської та Хрестовоздвиженської церков в Іркутську, могильник Глімського острогу) та Томській (Тискінський могильник) областях РФ; а також в республіці Марій Ел (цвинтарі Богородице-Сергієвої та Тихвинського монастирів у Царевококшайську) [Даркевич, Пуцко, 1981, с. 230, рис. 3, 9; Беляев, 1995, с. 118, табл. 106, 6, 7; Артемьев, 1996, с. 196, рис. 9, 2, 10, 13; Векслер, 1999, с. 199, рис. 15, 2; Кренке, 2000, с. 212, рис. 2, 11; Боброва, 2004, с. 108, рис. 1, 4—6; Молодин, 2007, с. 125, 129, 145—147, 151, 176, 196, 200, 209, 210, 212, 216, 217, № 83, 94, 138, 139, 147, 163, 219, 268, 275, 300, 302, 307, 316; Коршун, 2008, с. 68, 75, 76, табл. 22, 21, 26, 9—11, 14—18, 27; Бердников, 2012а, рис. 2, 1; 2012б, рис. 2, 1, 5; Спасёных, 2012, с. 169, № 138, 139; Воробьёва, Иванова, 2013, с. 292, 293, рис. 2, а; Колпакова, 2014, с. 45, рис. 7]. Окремі предмети зберігаються в колекції Тверського історичного та Володимиро-Суздальського музеїв [Жизневский, 1888, с. 77—79; Нагрудные ..., 2014, с. 28—30, 35, 38, 41, № 16, 18, 21, 30, 35, 41].

Єдиним екземпляром *варіанта Б* є мідний посріблений хрест, що походить з пох. 32* не-

1. Всі подальші позначки символом (*) вказують на зображення відповідного натільного хреста в таблиці.

Схема типів натільних хрестів з київських поховань XVII—XVIII ст.

Тип	Під-тип	Варіант			Тип	Під-тип	Варіант		
		А	Б	В			А	Б	В
I	1				III	6		—	—
	2			—		7			
II	1			—	IV	1			—
	2		—	—		2		—	—
III	1			—	V	—			—
	2			—	VI	—		—	—
	3		—	—	VII	—		—	—
	4		—	—	VIII	—		—	—
	5			—	—	—	—	—	—

крополя Михайлівського Золотоверхого монастиря [Івакін, Козубовський, Козюба, Поляков, 1998, арк. 191]. Спис та тростина, виконані у техніці «перлинниця» (дрібні опуклі крапки), стоять вертикально. Традиційні хризми Христа («ІС»—«ХС») в квадратних щитках нанесені по сторонах рук хреста. На нижньому кінці — напис «МЛР» (Место лобно, рай бысть). На поперечному дереві довкола восьмикінцевого голгофського хреста, за винятком слів «тело» і «елени», текст розібрати неможливо. Тильна сторона заповнена молитвою на 11 рядках. Подібних предметів на інших пам'ятках нам виявити поки що не вдалося.

Одним з прикладів *варіанта В* можна вважати предмет, знайдений в пох. 141* на території Михайлівського Золотоверхого монастиря [Івакін, Козубовський, Козюба, Поляков, 1998, арк. 164]. Його внутрішній хрест має вісім кінців. У квадратних щитках основного хреста розміщено залишки написів. Голгофу зображено у вигляді трикутника, що відображає завершеність буття та триєдність мудрості, істини та любові [Антипина, 2006]. Простір між контуром та внутрішнім хрестом заповнений паралельними рисками. Зворотна сторона гладенька. Аналогічні екземпляри відкриті в Липецькій, Московській та Рязанській областях РФ [Станюкович, Осипов, Солов'єв, 2003, с. 50, № 5-5; Коршун, 2008, с. 74, табл. 26, 2; Спасённых, 2012, с. 166, № 135].

Підтип І.2 (4 екз.). Прямі латинські хрести з розширенням лопатей (трапецієкінцеві). Завершення балок рівні. На кінцях горизонтальної гілки внутрішнього восьмикінцевого хреста знаходяться хризми Христа — «ІС»—«ХС». На верхній лопаті — напис «ЦРЬ/СЛВ».

Предмети, що відносяться до *варіанта А* розширені в пох. 3 та 56* Вознесенського некрополя [Івакін, Балакін, 2008, іл. 13]. Гора Голгофа зображена у вигляді округлого пагорба з печерою та черепом всередині у високому рельєфі. Спис та тростина стоять по обидва боки від хреста. Розширення балок складає 1—2 мм. Під поперечним деревком внутрішнього хреста — нерозбірливий напис. Обратна сторона вкрита текстом молитви, поділеного вертикальними та горизонтальними рисками. Вушко пласке.

Однобічні натільні хрести *варіанта Б* представлені двома знахідками: в пох. 85* Вознесенського некрополя та в пох. 9 цвинтаря по вул. Юрківській, 3 [Бидзиля, Занкін, Калюк, 1994, арк. 79, 82, рис. 32; Івакін, Балакін, 2008, іл. 13]. Голгофа має вигляд півкола. По периметру хреста нанесено контур, вкритий дрібними насічками. На нижньому кінці напис «МЛР/Б».

Вірогідно характерна для підтипу І.2 форма предметів символізує чотири промені світла життя Христового. Ці вироби російського походження відмічені на території Богородицької фортеці, Троїце-Сергієвої лаври, Нікодимова

Успенського монастиря, в могилі Тетяни Прончищевої в с. Усть-Оленьок (Республіка Саха), на Спаському некрополі в Іркутську та на кладовищі Ілімського острогу [Станюкович, 2005, с. 11, 12, рис. 1; Энговатова, 2005, с. 82, рис. 5, 1; Молодин, 2007, с. 132, 135, 136, 141, 144, 188, 195, 201—203, № 100, 111, 113, 128, 133, 248, 266, 280, 286; Векленко, 2010, с. 58, рис. 10, 7, 9, № 53, 111; Бердников, 2012а, рис. 2, 3]. Один з близьких до них зразків нині зберігається в колекції Володимиро-Суздальського музею-заповідника [Нагрудные ..., 2014, с. 32, № 24]. Крім того, такі хрести відкриті в Псковській (Псков, с. Ізборськ, кладовище Вибутів), Володимирській (с. Астаф'єве) та Ленінградській областях РФ [Станюкович, Осипов, Солов'єв, 2003, с. 51, № 5-7, 5-8; Колпакова, Костючук, 2011а, с. 121; Харлашов, 2013, рис. 3, 7]. Нескладна форма предметів вказує на масовість виробництва цієї сукупності пам'яток.

Доволі поширеною групою зразків в похованнях Києва є тип ІІ (6 екз.). До нього належать вироби восьмикінцевої форми з розширеними вертикальними напівпланками. Кути прямолінійного середохрестя не мають додаткових елементів. Внутрішній семи- або восьмикінцевий хрест виробів підтипу ІІ.1(4 екз.) стоїть на Голгофі над могилою Адама з тростиною та списом або без них. Комплекс абrevіатур на лицьовій поверхні має типовий характер. В центральній частині внутрішнього хреста зображено терновий вінець. Його нижня частина переходить в косоградчасту плетінку. В квадратних медальйонах під титлами по сторонах рук хреста нанесено монограми «ІС»—«ХС». Написи на верхньому та нижньому кінцях балок нерозбірливі. Але, відповідно до аналогій, найімовірніше ними були «ЦРСЛ» (Царь славы) та «НИКА» (Победитель) під титлом. Зворотна сторона гладенька або заповнена текстом. Вушко масивне, кубоподібне, опукле, широке.

На двох зразках *варіанта А* в центрі розміщено семикінцевий внутрішній хрест. Терновий вінець та заповнення лопатей виконані в техніці «перлинниця». Відповідні срібні екземпляри виявлені в склепі 1* та в культурному шарі на території Михайлівського Золотоверхого монастиря [Івакін, Козубовський, Козюба, Поляков, 1998, арк. 55—59, 190]. На інших територіях схожі предмети широко представлені в Московській, Ленінградській, Тверській та Липецькій областях РФ [Гнутова, Зотова, 2000, с. 22, рис. 2, в; Станюкович, Осипов, Солов'єв, 2003, с. 40, 4—13; Шполянская, 2008, с. 267, 268, рис. 1, 10; Спасённых, 2012, с. 146, № 109—111; Колпакова, 2014, с. 51, рис. 8]. Близькі вироби також можна відзначити в колекції Російського етнографічного музею (далі — РЕМ) та серед поодиноких екземплярів, зібраних археологами-аматорами поблизу Тобольська [Фёдоров, 2000, с. 20, рис. 75; Островский, Фёдоров, 2007, с. 68, № 53; Балюнов, 2014, рис. 1, 23].

Варіант Б майже повністю дублює попередній, однак з деякими відмінними нюансами. Внутрішній голгофський хрест має сім або вісім кінців. Знаряддя страстей та терновий вінець передані рельєфно. Відповідні натільні хрести виявлені на території Вознесенського монастиря (яма 3), Троїцької церкви (пох. 4) та храму Пресвятої Богородиці Пирогощі (склеп 8 та пох. 12* [Гупало, Ивакин, Степаненко, 1980, арк. 26, 27; Мовчан, Боровський, Климовський та ін., 1998, арк. 13; Івакін, Балакін, 2008, іл. 13]. Прямі аналогії даних предметів на сьогодні зафіксовані на пізньосередньовічних пам'ятках багатьох областей РФ: Тверської (Твер, Стариця, Ржів), Московської (с. Курове та Радоніж), Ленінградської, Вологодської (Білоозеро, Гремячий), Іванівської (некрополь в Кохмі), Володимирської та Іркутської (Спаський цвинтар в Іркутську) [Жизневский, 1888, с. 102, № 361—371; Чернов, 2000, с. 66, рис. 2, 2; Солдатенкова, Персов, 2005, с. 212, рис. 2, 1; Заидов, Гуркин, 2007, с. 70, рис. 6, 5; Коршун, 2008, с. 67, табл. 22, 11; Аверин, 2010, с. 27, рис. 17; Захаров, 2012, рис. 44, 1; Бердников, 2012а, с. 172, рис. 2, 30; Колпакова, 2014, с. 45, рис. 9; Нагрудные ..., 2014, с. 62, № 84]. Крім того, близькі зразки знайдені в Таганчанському (1609—1672) та Дарівському (1587—1676) скарбах. Вироби підтипу П.1 були широко розповсюджені протягом середини XVI—XVII ст., хоча на Спаському некрополі в Іркутську вони продовжують зустрічатися і в першій половині XVIII ст. [Гнута, Зотова, 2000, с. 22, рис. 2в; Бердников, 2012а, с. 172]. Імовірно це можна пояснити віддаленістю регіону та відносно пізньою традицією використання натільних хрестів.

Зразки підтипу П.2 представлені фрагментом верхньої балки з пох. 54 цвинтаря Троїцької церкви та цілим екземпляром з пох. 123* Вознесенського некрополя. Ці хрести належать до т. зв. проквітлого типу. Рельєфний голгофський хрест, як і в попередньому випадку, зображено разом з терновим вінцем, списом та тростиною. Гору передано у вигляді плетінки. На чотирьох кінцях та посередині нижньої балки симетрично розташовані два прямокутні виступи з 12 округлими кастами на них, що символізують святих апостолів. В колах простежено незначні сліди зеленої емалі. На чільній стороні в прямокутному щитку міститься напис під титлами «ЧЪС». Зворотна поверхня гладенька. Подібні предмети були знайдені в Московській, Липецькій та Іркутській областях РФ [Молодин, 2007, с. 172, 173, № 210; Коршун, 2008, с. 68, 69, табл. 23, 1—3; Спасёных, 2012, с. 147, 181]. Окремі хрести даного підтипу входять до складу колекції О.С. Уварова, РЕМ та Башкірського державного художнього музею ім. М.В. Нестерова [Уваров, 1908, с. 160, табл. XIV, 207; Тютюгина, 2003, с. 292, 293; Островский, Фёдоров, 2007, с. 70, 175, № 59].

Натільні хрести з додатковими елементами у вигляді променів, дуг або волот в прямих кутах середохрестя можна віднести до типу III (14 екз.). Підтип III.1 (2 екз.) включає предмети з променями на середохресті, що відображають ідею вічного джерела Божественного світла та життя. Головним іконографічним сюжетом виступає зображення восьмикінцевого голгофського хреста. На кінцях гілок основного хреста — прямокутні щитки з написами. Спис та тростина відсутні.

Натільний хрест *варіанта А* знайдено в пох. 35* на території некрополя церкви Іоанна Золотоустого [Івакін, 2003, арк. 9]. На кінцях його лопатей в прямокутних клеймах з білими рамками розташовані монограми «ИС»—«ХС». Гора з печерою всередині зображена у вигляді пагорба. На верхньому кінці вміщені написи у два рядки «ЦРЪ» (літери Ц та Р утворюють лігатуру) та «СЛА» (Царь Славы), що означає набуття Ісусом земної слави ціною власного життя. Поле довкола жовтого внутрішнього хреста заповнене блакитною емаллю з чорними крапочками в один ряд. Тильна сторона вкрита 12 квадратними медальйонами в зелених рамках і двома літерами в кожному з них. Ймовірно, разом вони складають текст благального звернення до Бога. Вушко масивне, широке, у вигляді ограненої намистини.

Срібний предмет *варіанта Б* відкрито в пох. 46* некрополя Михайлівського Золотоверхого монастиря [Івакін, Козубовський, Козуба, Поляков, 1998, арк. 148, 149, 191, 192]. На його балках розміщено квадратні щитки з монограмами «ИС»—«ХС» під титлами. Літери на нижньому кінці ледь помітні. На перехресті розташовано ромб із вдавненими сторонами та квадратом всередині, від якого відходять серця. На нижньому кінці знаходиться ще один ромб та серце. Останнє в християнстві є втіленням сукупних знань про Бога, а ромб є відображенням земного світу [Антипина, 2006]. На зворотній стороні в клеймах по сторонах рук хреста напис під титлами «СХ»—«ЕХ», на верхній балці — «КР» (крест), на нижній — «ВОС» (воскрес). По зовнішньому контуру на лицьовій та тильній поверхнях простежено тонкий рельєфний обідок. Під голгофським хрестом в квадраті зображено серце гострим кінцем догори та трьома крапками всередині. Навколо внутрішнього хреста помітні сліди блакитної емалі, всередині серцець — жовтої. Вушко трапецієподібне, опукле.

Три хрести підтипу III.1 були знайдені під час досліджень Богородицької фортеці [Векленко, 2010, с. 42—44, рис. 7, 1, 2, 4, № 10, 30, 38]. На території РФ вони зафіксовані в Московській (Данилів монастир, с. Курове), Амурській (Албазинський острог), Тюменській та Іркутській (Спаський некрополь в Іркутську, некрополь Ілімського острогу) областях; а також в Хабаровському краї (с. Нижні Халби)

та республіці Марій Ел (цвинтарі Богородице-Сергієвого та Тихвинського монастирів у Царевокшайську) [Беляев, 1995, с. 119, табл. 102; Артемьев, 2005, с. 160, рис. 4, 6; Молодин, 2007, с. 132, 133, 183, № 101, 235; Коршун, 2008, с. 70, табл. 24, 1; Бердников, 2012а, с. 168, рис. 2, 5, 6; Воробьева, Иванова, 2013, с. 294, 295, рис. 4а; Балюнов, 2014, рис. 1, 9]. Окремі екземпляри цієї групи входять до складу колекційних зібрань О.С. Уварова, РЕМ, Тверського історико-археологічного та Володимиро-Суздальського музеїв [Жизневский, 1888, с. 82, № 1262, 1529; Уваров, 1908, рис. 115, 116, с. 149; Островский, Фёдоров, 2007, с. 75, 77, 197, 198, № 122, 123; Нагрудные ..., 2014, с. 50, № 59].

Волюти середохрестя хрестів підтипу III.2 (2 екз.) прикрашено чотирма променями. На відміну від усіх інших виробів, хрест* *варіанта А* походить не з поховання, а з культурного шару на території церкви Пресвятої Богородиці Пирогощії [Гупало, Івакін, Степаненко, 1980, арк. 30]. Однак, ми вирішили включити його в роботу з метою створення більш повної типологічної картини. Отже, семикінцевий внутрішній хрест стоїть на округлій Голгофі. Зворотна сторона прикрашена геометричним орнаментом у вигляді сердець та ромбів. Вушко видовжене. Відповідні хрести зафіксовані в Іркутській, Липецькій та Курській обл. РФ [Зорин, 2011, с. 333, рис. 2, 5; Бердников, 2012а, рис. 2, 7; Спасёных, 2012, с. 181]. Поодинокі знахідки цього варіанта відмічені в похованнях на території Мойсеївського монастиря в Москві, Албазинського та Ілімського острогів [Артемьев, 1996, с. 196, рис. 9, 1, 3, 7, 8, 16; Векслер, 1999, с. 201, рис. 15, 1; Молодин, 2007, с. 174, № 215]. Каталоги колекцій О.С. Уварова, Володимиро-Суздальського та Тверського історико-археологічного музеїв також містять схожі зразки [Жизневский, 1888, с. 83, № 222; Уваров, 1908, табл. XIV, 198; Нагрудные ..., 2014, с. 48, № 55].

Виріб *варіанта Б* виявлено в пох. 1а по вул. Воздвиженській, 43* [Івакін, Козубовський, 1988, арк. 5—7; Козубовський, 1987, арк. 19]. На середохресті восьмикінцевого голгофського хреста розміщено цату. Периметр предмету обрамлено «вогняними» завитками. На кінцях гілок — квадратні клейма з типовими написами. Могила Адама має вигляд високого пагорба. Вушко витягнуте. Натільні хрести описаного варіанта відомі серед знахідок на території Богородицької фортеці [Векленко, 2010, с. 38, рис. 6, 2, 6, № 27, 47]. Близькі до нього аналогії відмічені на некрополях Мойсеївського монастиря в Москві, Спаської церкви в Іркутську та на Тискінському могильнику [Векслер, 1999, рис. 15, 4; Боброва, 2004, с. 108, рис. 1, 13, 14; Бердников, 2012а, рис. 2, 8]. Відповідні екземпляри зафіксовані в Псковській, Липецькій та Московській областях РФ [Коршун, 2008, с. 70, 71, табл. 24, 3, 5; Колпакова, Костючук, 2011а, с. 130; Спасёных, 2012, с. 181]. Вони також ши-

роко репрезентовані в багатьох приватних та музейних альбомах, серед яких варто назвати каталоги О.С. Уварова, Б.І. та В.М. Ханенків, Псковського церковно-археологічного комітету, РЕМ, Тверського історико-археологічного та Володимиро-Суздальського музеїв [Жизневский, 1888, с. 82, № 217—220; Древности ..., 1900, табл. XXXII, 355; Уваров, 1908, с. 154, рис. 129; Грацилевский, 1914, с. 34, рис. XV, 354а; Островский, Фёдоров, 2007, с. 90, 222, № 172; Нагрудные ..., 2014, с. 53—55, № 66—69]. Всі перелічені хрести, вірогідно, мають центральноросійське походження.

На лицевій поверхні зразка підтипу III.3 знаходиться восьмикінцевий хрест. Зовнішні кути середохрестя поділені рослинною композицією. Завершення хреста дещо заокруглені. Зворотна сторона заповнена геометричним орнаментом. Прикладом даного підтипу є хрест з поховання 195а* на Вознесенському некрополі. Аналогічну пам'ятку XVII ст. виявлено під час розкопок Богородицької фортеці [Векленко, 2010, с. 44, рис. 7, 7, № 79].

Єдиним екземпляром підтипу III.4 з променями на дугах є хрест з пох. 94* на території Вознесенського монастиря [Івакін, Балакін, 2008, іл. 13]. Його нижній кінець заокруглений. Голгофа зображена у вигляді півкола з печерою всередині. На кінцях горизонтальних гілок написи в клеймах «ИС—НИ» — «ХС—КА» (Исус Христос — Ника-Победитель); на вертикальних — «ЧРЪС» — «МЛР» (Царь Славы — Место лобно, рай бысть). На зворотній стороні текст молитви: «ДА ВОСКРЕСНЕТ БОГЪ І РЯЗЫДУТСА ВРАЗИЕ ГОИДЯВ ЄЖЯТЪ ѿТЛЩІЯЄ ГОВСИН ЄНЯ ВІД АЩІ НЄГО» (Да воскреснет Бог, и разыдутся врази Его, и да бежат от лица Его вси ненавидящи Его). Вушко округле, широке. Місцем знахідки описаного хреста стало поховання 94 на території Вознесенського монастиря [Івакін, Балакін, 2008, іл. 13]. Аналогічний виріб походить з культурного шару XVIII ст. на території Тобольська [Аношко, 2011, с. 260, 261, рис. 1, 6].

На кінцях променів середохрестя зразків підтипу III.5 (2 екз.) знаходяться кульки. Зображення восьмикінцевого голгофського хреста зі списом та тростиною по обидва боки від нього дещо заглиблене. Вушко петлеподібне та пласке.

Однобічний предмет *варіанта А* відкрито в пох. 1б по вул. Воздвиженській, 43* [Івакін, Козубовський, 1988, арк. 6—7]. На перехресті внутрішнього хреста розміщено символ страждань Христа — терновий вінець. Гора має форму півкола. По сторонах рук хреста нанесені монограми під титлами в клеймах: «ІС» — «ХС», на верхньому кінці напис «ЦРЪ», на нижньому — не читається.

Варіант Б представлено предметом з пох. 32* цвинтаря Троїцької церкви [Мовчан, Климовський, 2005, арк. 65]. Гору Голгофу на ньому зображено у вигляді пагорбу. По основному контуру простежується тонкий рельєфний валик.

Написи в клеймах на кінцях хреста не читаються. Зворотна сторона прикрашена квітковим орнаментом. Лицьова поверхня містить сліди синьої, жовтої та чорної емалі; обернена — білої та зеленої. Аналогічні екземпляри відмічено на території Московської (Пушкінський та Данківський р-ни) області РФ [Коршун, 2008, с. 70, табл. 24, 2; Спасёных, 2012, с. 174, № 144].

Кути середохрестя єдиного екземпляру, що репрезентує підтип III.6 перекриті дугами з крупними кульками на них. Написи на кінцях гілок вміщені в квадратні клейма. На центральній частині голгофського хреста зображено пату, як ознаку царственої влади. Один з виробів даного підтипу походить з некрополя Вознесенського монастиря (пох. 2), інший був знайдений в садибі Троїцької церкви на початку XX ст. [Петров, 1915, с. 51, табл. XXXII, 2]. Ймовірно, наявність іконографічного елемента у вигляді пати вказує на центральноросійське походження даних пам'яток.

Кути середохрестя усіх варіантів підтипу III.7 (5 екз.) перекриті декоративними волотами з кульками, що утворюють ромб довкола гілок хреста. Ці елементи, як і промені, втілюють в собі ідею чотирьох Євангелій. Голгофський хрест на більшості екземплярах стоїть на горі у вигляді півкола. Тростина та спис відходять від підніжжя вертикально вгору. На кінцях розміщені написи в квадратних щитках. Вушко петлеподібне.

Ажурні однобічні предмети *варіанта А* були виявлені на кладовищах Троїцької церкви (пох. 3 (1997 р.), 56 (2004 р.)) та Вознесенського монастиря (пох. 73*) [Мовчан, 1998, арк. 13, 17; Івакін, Балакін, 2008, іл. 13]. Торці гілок скошені до центру. На вертикальній балці написи — «ЦРЬ/СВЬБ» та «МЛРБ», на горизонтальній — «ІС»—«ХС». Довкола поперечної планки внутрішнього хреста простежуються сліди літер. Подібні зразки знаходимо в зібраннях церковно-археологічного музею Київської Духовної академії та Новгородського музею-заповідника [Петров, 1915, с. 51, табл. XXXII, 4; Гормина, 2005, с. 52, рис. 47]. Крім того, вони зафіксовані в Липецькій, Псковській, Московській та Іркутській обл. РФ [Молодин, 2007, с. 153, № 165; Коршун, 2008, с. 71, табл. 24, 4, 6; Спасёных, 2012, с. 181; Харлашов, 2013, рис. 3, 9].

Хрест *варіанта В* знайдено в могилі 90* цвинтаря Вознесенського монастиря [Івакін, Балакін, 2008, іл. 13]. Кульки на волотах мають крупні розміри. Зворотна сторона вкрита нерозбірливими написами. Вушко тонке, витягнуте, м'яко модельоване. Схожі екземпляри знайдено на некрополі Спаської церкви в Іркутську та Ілімського острогу [Молодин, 2007, с. 203, 204, 219, 220, 222, № 288, 322, 326; Бердников, 2012а, рис. 2, 9]. Крім того, вони зустрічаються в приватних колекціях Б.І. та В.М. Ханенків, Ф.М. Плюшкіна та серед поодиноких знахідок поблизу Тобольська [Древности ..., 1899, табл. XV, 164; Остров-

кий, Фёдоров, 2007, с. 80, 201, № 130; Балюнов, 2014, рис. 1, 16—19, № 130].

Прикладом хреста *варіанта В* є виріб зі склепу 20* на території Михайлівського Золотоверхого монастиря [Івакін, Козубовський, Козюба, Поляков, 1998, арк. 190]. Восьмикінцевий хрест із терновим вінцем зображено на ступінчастій Голгофі, що вказує на його північноросійське походження [Векленко, 2010, с. 26]. Можливо, подібна стилізація гори імітує природні виступи реальних гірських скель [Щедрина, 2001, с. 288]. Рельєф хреста опуклий. Навколо горизонтальної планки та на зворотній поверхні знаходяться ряди сильно затертих в результаті використання написів. На бічних кінцях в овалах розміщено кола з чотирма крапками, що утворюють хрест. Кінці лопатей завершено ромбами, характерними для пам'яток другої половини XVII — початку XVIII ст. Вушко округле, пласке, широке. Другорядні конструктивні елементи у вигляді півмісяця та двох кульок розташовані на нижньому кінці основного хреста. Майже ідентичні зразки, але без ромбічних завершень, були відкриті під час розкопок по вул. Великій Житомирській, в Києві, в похованнях на території Албазинського та Ілімського острогів й на парафіяльному цвинтарі городища Капистичі (Курська область РФ) [Петров, 1915, с. 52, табл. XXXII, 6; Артемьев, 1996, с. 196, рис. 9, 12; Молодин, 2007, с. 107, 108, 175, № 31, 218; Зорин, 2011, с. 333, рис. 2, 9]. Окремі екземпляри представлені в колекціях Руського музею та РЕМ в Санкт-Петербурзі [Русский ..., 2011, с. 150, № 210; Островский, Фёдоров, 2007, с. 89, 218, 219, № 167].

Для латинських натільних хрестів типу IV (3 екз.) характерні заокруглені завершення балок. Предмети, що мають розширення балок у вигляді трилисника з округлими пелюстками належать до підтипу IV.1 (2 екз.). Дана особливість втілює в собі ідею Святої Трійці та духовної чистоти Богоматері. Спис і тростина відсутні. Гора зображена у формі півкола з печерою всередині.

Позолочений хрест *варіанта А* виявлено в могилі 39а* на Вознесенському некрополі [Івакін, Балакін, 2008, іл. 13]. Його балки різко розширені до кінців. По контуру простежується рельєфний валик. По сторонах рук восьмикінцевого голгофського хреста розміщені нерозбірливі написи. На зворотному боці нанесено текст молитви, що поділений горизонтальними рисками — рядками. Вушко масивне, округлої форми.

Хрест *варіанта В* лежав в пох. 133* Вознесенського некрополя. Розширення кінців балок мають вигляд трилисника. По сторонах горизонтальної лопаті восьмикінцевого внутрішнього хреста знаходяться хризми «ІС»—«ХС». На верхньому та нижньому кінцях написи не читаються. Вушко просте, петлеподібне. На зворотній поверхні помітні вертикальні риски літер.

Два подібні до підтипу IV.1 предмети відкрито на території Богородицької фортеці [Веклен-

ко, 2010, с. 54, рис. 10.1, № 14, 61]. Крім того, вони зустрічаються і на некрополях Московської (Мойсеївський монастир), Іркутської (Ілімський острог, Спаської та Хрестовоздвиженської церков (Іркутськ)), Вологодської, Тюменської та Ленінградської областей РФ [Векслер, 1999, с. 201, рис. 15, 5; Заидов, Гуркин, 2005, с. 70, рис. 6, 6; Молодин, 2007, с. 109, 124, 127, 135, 136, 140, 141, 186, 187, 199, 206—208, 211, 215, 218, 219, № 33, 82, 87, 112, 126, 243, 245, 273, 294, 297, 306, 314, 319, 321; Коршун, 2008, с. 72, 73, табл. 25, 6—11; Бердников, 2012а, рис. 2, 25; 2012б, рис. 4, 1, 2, 4, 5; Балюнов, 2014, рис. 3, 6; Колпакова, 2014, с. 45, рис. 3, 4].

Виріб з п'ятичасним розширенням балок представляє підтип IV.2. Восьмикінцевий внутрішній хрест спирається на рослинний елемент. По обидва боки від нього нанесені хризми «ІС»—«ХС». На верхньому кінці — «ЦС» (Царь славы). Тильна сторона прикрашена рослинним орнаментом. Цей предмет металопластики відкрито в пох. 21* Вознесенського некрополя [Івакін, Балакін, 2008, іл. 13]. Близькі за формою кінців балок наперсні хрести походять зі скарбу біля с. Ай-Василь (АРК). На думку М.Г. Крамаровського, їх форма повторює процесійні північно-італійські вироби з трилопатними навершнями, прикрашеними т. зв. слізками, і як приклад він наводить хрест з церкви Сан-Джакомо Маджоре в Болонї (1370 р.) [Крамаровский, 2000, с. 257, 259]. Окремі зразки даного підтипу представлені в Тюменській (Ляпінський острог) та Іркутській (некрополь Спаської та Хрестовоздвиженської церков в Іркутську) областях РФ [Визгалов, Балюева, 2009, с. 283, рис. 4, 2; Бердников, 2012а, рис. 2, 20; 2012б, рис. 3, 6].

Мальтійські хрести з подовженим нижнім кінцем та фігурно розширеними кінцями балок належать до типу V (3 екз.). Однобічний виріб *варіанта А* був виявлений Старокиївською експедицією під час розкопок на території Маріїнського парку в пох. 1* [Мовчан 2001]. Кінці балок мають п'ятичасне завершення. По сторонах рук восьмикінцевого хреста монограми «ІС»—«ХС». Напис на верхньому кінці не читається. Прості форми предмета вказують на ймовірне виготовлення великої кількості подібних хрестів в зазначений період. Вушко пласке, округле та витягнуте.

Натільний хрест *варіанта Б*, що складається з чотирьох фрагментів, знаходився в пох. 180* Вознесенського некрополя. Аналогії описаного артефакту було знайдено під час розкопок Богородицької фортеці [Векленко, 2010, с. 54, рис. 10, 1, № 97]. Горизонтальні гілки мають трійчасте завершення, нижня — п'ятичасне. В центрі зображено мальтійський хрест, на нижньому кінці — череп Адама, як образ спокутування гріхів. Тильна сторона заповнена геометричним орнаментом. Вушко пласке, витягнуте. Натільні хрести типу V відомі серед знахідок

на території РФ: на цвинтарях Ілімського острогу, Хрестовоздвиженської церкви (Іркутська обл.), Абалакського чоловічого монастиря (Тюменська обл.); а також у вигляді окремих знахідок в Московській та Ленінградській областях [Молодин, 2007, с. 193, № 261; Коршун, 2008, с. 69, табл. 23, 7—10; Бердников, 2012б, рис. 3, 1—4; Данилов, 2012, с. 162, рис. 1, 6; Колпакова, 2014, с. 45, рис. 5].

Мальтійський хрест з подовженим нижнім кінцем та прямими завершеннями балок відповідає типу VI. На горизонтальних напівпланках читаються хризми «ІС»—«ХС» під титлами. Внутрішній хрест також мальтійський з видовженою нижньою гілкою. На кінці останньої нанесено каплеподібну фігуру (череп?). На середохресті тильної сторони розташоване коло (сонце?), від якого по всіх лопатях відходять лінії-промені, розбиті перпендикулярними рисками. По контуру нанесені короткі хвилясті лінії. Даний золотий натільний хрест відкритий в пох. 226* на Вознесенському некрополі [Івакін, Балакін, 2008, іл. 13]. Серед відомих нам інших археологічних матеріалів аналогічних предметів поки що не виявлено.

Середохрестя натільного хреста типу VII (1 екз.) має округлу форму, кінці — п'ятичасне завершення. В центрі на чільній стороні знаходиться восьмикінцевий голгофський православний хрест. На кожному з кінців обох сторін вміщені п'ятипелюсткові розетки. Лопаті вінчають трійчасті пальметки з трьома кульками. Останні символізують краплі крові Христа та боротьбу мирянина з власними гріхами. Вушко із завершенням у вигляді двоступінчастої піраміди об'ємне, високе та масивне, з перехватом біля основи. Елементи декору виконані в техніці гравірування та вільного чекану. Цей унікальний екземпляр знайдено на некрополі старокиївської церкви Іоанна Золотоустого (пох. 46*). Повністю ідентичний виріб визначити не вдалося, але досить близькі вироби без кульок на кінцях зафіксовані на кладовищі Ілімського острогу, а також в зібраннях Б.І. та В.М. Ханенків, РЕМ [Древности ..., 1900, с. 24, табл. XXXII, № 352; Молодин, 2007, с. 106, 113, 114, 148, 161, 178, 217, № 28, 47, 151, 182, 224, 318; Островский, Фёдоров, 2007, с. 105, 253, 254, № 241]. Датування предмета ускладнює його приналежність до зразків індивідуального мистецтва.

Хрест з криноподібними (лілієподібними) кінцями близький до рівнокінцевого представлено типом VIII (1 екз.). Заокруглені кути середохрестя не мають додаткових елементів. Завершення кінців відтворюють крупну округлу середню пелюстку, що виступає вперед, а злегка вигнуті вузькі бічні утворюють дуги на середохресті. Один з варіантів трактування лілієподібного завершення відбиває собою уявлення про Благовіщення Пресвятої Богородиці та оновлення земного світу. За іншою версією, такі кінці втілюють в собі старозавіт-

ний образ проквітлого Дерева Життя. Нижня лопать дещо видовжена. Перехрестя просте та округле. По зовнішньому краю простежується тонкий обідок. Семикінцевий голгофський хрест зображено з цатою в центрі. Тростина та спис розходяться в сторони від вершини гори. Щитки на кінцях мають ромбічну форму з нерозбірливими написами всередині. У верхньому клеймі нанесено листок конюшини. В шести колах на тильній стороні, чотири з яких розташовані на кінцях балок, знаходяться написи. Вушко простої округлої форми. Місцем знахідки хреста стало пох. 43* на некрополі Михайлівського Золотоверхого монастиря [Вакін, Козубовський, Козюба, Поляков, 1998, с. 191].

Ряд аналогів описаного предмета вдалося виявити в колекціях Б.І. та В.Н. Ханенків, Тверського історико-археологічного музею, Новгородського музею-заповідника та РЕМ [Жизневский, 1888, с. 95, № 2081; Древности..., 1900, с. 23, 24, табл. XXXII, 350, 351; Гормина, 2005, с. 51, рис. 46; Островский, Фёдоров, 2007, с. 117, 273, № 290]. Окремі екземпляри даного типу хрестів зустрічаються в Липецькій, Московській, Курській, Псковській, Тюменській (Абалакський чоловічий монастир), Іванівській (кладовище міського округу Кохма) та Іркутській (Спаський цвинтар в Іркутську та некрополь Ілімського острогу) областях РФ [Станюкович, Осипов, Соловьёв, 2003, с. 60, № 5—33; Молодин, 2007, с. 119, № 67; Коршун, 2008, с. 69, табл. 23, 6; Аверин, 2010, с. 27, рис. 17; Колпакова, Костючук, 2011а, с. 334, рис. 14; Бердников, 2012а, с. 167, рис. 2, 26; Данилов, 2012, с. 162, рис. 1, 6; Спасёных, 2012, с. 165, 189, № 133, 134, 179].

Хоча форма представлених хрестів достатньо різноманітна, всі вони належать до чотирикінцевих латинських або мальтійських. Переважна більшість їх, крім зразків з поховань 180 та 226 Вознесенського монастиря, відповідають т. зв. голгофському типу, тобто на чільній стороні в невисокому рельєфі зображено типовий семи- або восьмикінцевий хрест на горі Голгофі. Серед інших елементів присутні знаряддя страстей по боках від нього та написи-монограми. Зворотна поверхня представлених екземплярів або гладенька, або заповнена текстом молитви чи орнаментом.

В результаті обробки морфологічних ознак 43 натільних хрестів та їх фрагментів вдалося виокремити вісім основних типів. Їх співвідношення виглядає таким чином: тип I — 10 екз., тип II — 6 екз., тип III — 14 екз., тип IV — 3 екз., тип V — 2 екз., тип VI — 1 екз., тип VII — 1 екз., тип VIII — 1 екз. Типи трьох фрагментованих хрестів з поховань 38, 56 (1997 р.) та 93 (2004 р.) некрополя старокиївської Троїцької церкви ідентифікувати не вдалося внаслідок високого ступеню кородованості металу. Ще один предмет з дитячого пох. 18 цвинтаря Богородиці Пирогощій скоріш за все є результатом кустарного виробництва. До окремого зразка металоласти-

ки XVI—XVII ст. можна віднести хрест із зображенням великомученика Микити, що походить з кладовища старокиївської Троїцької церкви (пох. 65) [Мовчан, Климовський, 2005, арк. 78]. Всередині перерахованих типів виокремлено підтипи та відповідні варіанти. Незважаючи на те, що однією з основних ознак художнього лиття є «тиражування» (первинне, повторне або багатоступінчасте), не варто перебільшувати значення «масовості» матеріалу. Зокрема, серед представлених виробів зустрічаються й унікальні. До них можна віднести пам'ятки, виявлені в похованнях 94 та 226 кладовища Вознесенського монастиря, пох. 46 на території Золотоустівської церкви.

Типологія натільних хрестів Києва все ще залишається актуальною проблемою. Майбутнє зростання кількості знахідок безсумнівно призведе до нових спроб здійснення загальної типології, що базуватиметься на більш надійних принципах. Не виключено, що подальші дослідження дадуть змогу встановити приналежність окремих символів особистого благочестя до конкретної художньої школи.

Абишкіна О. До питання про датування натільних хрестів XVII—XVIII ст. // Старожитності Вишгородщини: Тези доп. XII наук.-практич. конф. (16—18 травня 2005 р.). — Вишгород, 2005. — С. 3—6.

Абишкіна О.А. Натільна іконка з Вознесенського монастиря // Могилянські читання 2006 року. — К., 2007. — Ч. 1. — С. 289—292.

Аверин В.А. Первые результаты изучения археологического памятника «культурный слой и некрополь XVIII—XIX вв.» на территории городского округа Кохма в Ивановской области // Известия высших учебных заведений. Серия «Гуманитарные науки». — Иваново, 2010. — Вып. 1, т. 1. — С. 19—28.

Аношко О.М. Кресты-тельники из культурного слоя Тобольска // Культура русских в археологических исследованиях: междисциплинарные методы и технологии. — Омск, 2011. — С. 259—267.

Антипина Д.О. Принципы типологизации русских православных крестов: Автореф. дис. ... канд. искусствоведения. — СПб., 2006. — 24 с.

Артемьев А.Р. Останки непогребённых защитников Албазинского острога // СА. — 1996. — № 1. — С. 185—196.

Балюнов И.В. Частная коллекция нательных крестов, собранная в городе Тобольске и его окрестностях // Культура русских в археологических исследованиях. — Омск; Тюмень; Екатеринбург, 2014. — Т. I. — С. 200—203.

Беляев Л.А. Древние монастыри Москвы (кон. XIII — нач. XV вв.) по данным археологии. — М., 1995. — 458 с. (Материалы и исследования по археологии Москвы. — Т. 6).

Бердников И.М. Кресты-тельники из раскопок некрополя Спасской церкви города Иркутска // Вестн. НГУ. — 2012а. — Т. 11, вып. 7. — С. 164—178.

Бердников И.М. Нательные кресты, иконы и образки из раскопок Крестовоздвиженского некрополя (г. Иркутск) // Геоархеология. Этнология. Антропология. — 2012б. — № 1. — С. 138—165.

Бидиля В.И., Занкин А.Б., Калюк А.П. Отчёт научно-производственного кооператива «Археолог» об охран-

- ных археологических раскопках на киевском Подоле в 1993 г. / НА ІА НАН України. — 1993/57.
- Боброва А.И. Нателные кресты Тискинского могильника // Археология, этнография и антропология Евразии. — 2004. — № 4. — С. 107—115.
- Векленко В.О. Колекція натільних хрестів з території Богородицької фортеці // Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 2002. — С. 135—150.
- Векленко В.О. Православні старожитності з території Богородицької фортеці // Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 51—68.
- Векленко В. Нові знахідки православних старожитностей з території посаду Новобогородицької фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2006. — Вип. 15. — С. 58—62.
- Векленко В. Натільні хрести 2006 р. з Богородицької фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2007. — Вип. 16. — С. 111—116.
- Векленко В.А. Нателные кресты Самари-Богородицкой крепости. — Днепропетровск, 2010. — 216 с.
- Векслер А.Г. Материалы археологических исследований некрополя Моисеевского монастыря на Манежной площади в Москве // Культура средневековой Москвы: XVII век. — М., 1999. — С. 181—225.
- Визгалов Г.П., Балуева Ю.В. Поиски Ляпинского острога (по результатам археологических исследований 2007—2008 гг.) // Ханты-Мансийский автономный округ в зеркале прошлого. — Томск; Ханты-Мансийск, 2009. — Вып. 7. — С. 276—285.
- Винокурова Э.П. О типологии медной художественной пластики конца XVII — XIX в. (принципы формирования научного каталога) // Русское медное литье. — М., 1993. — Вып. 1. — С. 34—42.
- Винокурова Э.П. Металлические литые кресты-тельники XVII века // Культура средневековой Москвы: XVII век. — М., 1999. — С. 326—360.
- Воробьева Е.Е., Иванова Ю.Н. Нателные кресты царевкокшайских некрополей (к вопросу систематизации) // Поволжская археология. — 2013. — № 2 (4). — С. 291—298.
- Гнупова С.В., Зотова Е.Я. Кресты, иконы, складни. Медное художественное литье XI — начала XX века. Из собрания Центрального музея древнерусской культуры и искусства имени Андрея Рублева: Альбом. — М., 2000. — 136 с.
- Гормина Н.В. Христианские древности. Художественный металл XI—XIX веков в собрании Новгородского музея-заповедника. Путеводитель по выставке. — М., 2005. — 104 с.
- Грацилевский В.Д. Описание музея Псковского церковно-археологического комитета. — Псков, 1914. — 60 с.
- Гупало К.Н., Ивакин Г.Ю., Степаненко Л.Я. Отчёт о раскопках Пирогощи в 1978—1979 гг. / НА ІА НАН України. — 1979/16в.
- Данилов П.Г. Православный некрополь XVII—XVIII веков в селе Абалак Тобольского района: итоги и перспективы исследований // Вестн. Новосиб. гос. ун-та. Серия: История, филология. — 2012. — Т. 11, вып. 7: Археология и этнография. — С. 158—163.
- Даркевич В.П., Пуцко В.Г. Произведения средневековой металлопластики из находок в Старой Рязани (1970—1978 гг.) // СА. — 1981. — № 3. — С. 218—232.
- Древности Русские. Кресты и образки: Каталог / Ханенко Б.И., Ханенко В.Н. — К., 1899. — Вып. 1. — 36 с.
- Древности Русские. Кресты и образки: Каталог / Ханенко Б.И., Ханенко В.Н. — К., 1900. — Вып. 2. — 26 с.
- Жизневский А.К. Описание Тверского Музея. — М., 1888. — 282 с.
- Заидов О.Н., Гуркин А. Позднесредневековый город Гремячий и его округа // Позднесредневековый город: археология и история: Материалы Всерос. Семинара (18—20 ноября 2005). — Тула, 2007. — Ч. 2. — С. 66—77.
- Захаров С.Д. Древнерусский город Белоозеро. — М., 2004. — 592 с.
- Зорин А.В. Приходское кладбище второй половины XVII — начала XIX в. на городище Капыстичи // Позднесредневековый город. Археология и история: Материалы III Всерос. семинара. — Тула, 2011. — С. 330—337.
- Ивакин Г.Ю., Козубовський Г.А. Отчёт о раскопках в Киеве в 1987 г. на Гончарах и Кожемяках / НА ІА НАН України. — 1987/26а.
- Ивакин Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Поляков С.С. Про архітектурно-археологічні дослідження комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря в м. Києві 1996—1997 рр. / НА ІА НАН України. — 1996—1997/103. — Т. 1.
- Ивакин Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Чекановський А.А. Звіт про археологічні дослідження по вул. Вел. Житомирській, 9 у м. Києві в 2002—2003 рр. / НА ІА НАН України. — 2003/197.
- Ивакин Г.Ю., Балакин С.А. Розкопки на території Старого київського Арсеналу 2005—2007 років // Лаврський альманах: Печерська фортеця та Київський Арсенал: нові дослідження. — К., 2008. — Спец-вип. 8. — С. 9—23.
- Колпакова Ю.В. Коллекция нателных крестов с территории Ленобласти: современные технологии в ставрографическом исследовании // Вестн. ПсковГУ. Серия «Социально-гуманитарные и психолого-педагогические науки». — Псков, 2014. — С. 44—61.
- Колпакова Ю.В., Костючук Л.Я. Псковские нателные кресты с надписями XIV—XVIII вв. Предварительные итоги изучения // Вестн. ПГПИУ. Серия «Социально-гуманитарные и психолого-педагогические науки». — 2011. — С. 119—137.
- Кориун В.Е. Родная старина. Обретая утраченное. — М., 2008. — 116 с.
- Крамаровский М.Г. Латинская Романия и золотоордынский Крым. Латинские перстневые находки и печати в северном Причерноморье. Клад из Ай-Василь // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2000. — Т. 1. — С. 245—263.
- Кренке Н.А. Нателные кресты из раскопок во дворе старого здания Московского университета // РА. — № 1. — 2000. — С. 207—214.
- Мельник О. Натільні хрести з некрополю старокиївської Троїцької церкви // Могилянські читання 2013: «Збереження історико-культурної спадщини: реставратори та реставрація — доля пам'яток і людей». — 2014а. — С. 218—222.
- Мельник О. Натільні хрести з території Михайлівського Золотоверхого монастиря // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — 2014б. — Вип. 23. — С. 108—115.
- Мельник О. Натільні хрести з цвинтаря старокиївської церкви Іоанна Золотоустого // Могилянські читання 2014: «Давньоруські храми: дослідження та збереження (до 925-ліття від часу освячення Великої Печерської церкви)». — Друкується.
- Мовчан І.І., Боровський Я.С., Климовський С.І. та ін. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України 1997 р. у м. Києві / НА ІА НАН України. — 1997/34.

Мовчан І.І., Климовський С.І. Звіт про археологічні дослідження Старокіївської експедиції Інституту археології НАНУ на вул. А. Тарасової, 1—5 у м. Києві в 2004 р. / НА ІА НАН України. — 2004/42.

Молодин В.И. Кресты-тельники Илимского острога. — Новосибирск, 2007. — 248 с.

Нагрудные кресты позднего средневековья и Нового времени из археологических коллекций Государственного Владимиро-Суздальского музея-заповедника: Каталог / сост. Кокорина Н.А. — Владимир, 2014. — 86 с.

Островский А.Б., Фёдоров Ю.А. Русский православный крест в собрании Российского этнографического музея. — СПб., 2007. — 348 с.

Пежемский Д.В. Пути объективизации ставрографических исследований // Ставрографический сборник. — Кн. II: Крест в Православии. — М., 2003. — С. 333—344.

Пежемский Д.В. Пути объективизации ставрографических исследований. — Ч. 2 // Ставрографический сборник. — Кн. III: Крест как личная святыня. — М., 2005. — С. 645—656.

Петро Н. Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Императорской Киевской духовной академии: Альбом. — К., 1915. — Вып. IV—V. — 62 с.

Русский музей. Коллекция Михаила и Сергея Боткиных: Альбом-каталог. — СПб., 2011. — 252 с.

Солдатенков В.В., Персов Н.Е. К вопросу о бронзолитейном производстве и бытовании некоторых образцов медного литья в одном из кварталов средневековой Твери XV—XVI вв. // Ставрографический сборник. — Кн. III: Крест как личная святыня. — М., 2005. — С. 210—222.

Спасёных А.Н. Христианская символика в произведениях металлопластики, найденных на елецкой земле и в её округе. — Елец, 2012. — 240 с.

Станюкович А.К. Крест Прончищевых // Древности и старина. — 2005. — № 4. — С. 11—14.

Станюкович А.К., Осипов И.Н., Соловьёв Н.М. Тысячелетие креста. Произведения русской христианской металлопластики X—XX веков из частных собраний. — М., 2003. — 268 с. — Электрон. ресурс: <http://k1000k.narod.ru/all.html>.

Степаненко Н., Тихонова М., Векленко В. Комплекс натільних хрестів «Із запорозьких поховань» в фондах Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — 2012. — Вып. 21, ч. 1. — С. 188—191.

Тютюгина Н.В. Серебряные кресты в собрании Башкировского Государственного художественного музея имени М.В. Нестерова // Ставрографический сборник. — Книга II: Крест в Православии. — М., 2003. — С. 287—312.

Уваров П.С. Каталог собрания древностей графа Алексея Сергеевича Уварова. — М., 1908. — 220 с.

Фёдоров Ю.А. Образ Креста. История и символика православных нагрудных крестов. — СПб., 2000. — 32 с.

Харлашов Б.Н. Выбуты — родина княгини Ольги (археологические реалии) // Вестн. Псков. гос. ун-та: Серия Социально-гуманитарные и психолого-педагогические науки. — 2013. — № 2. — С. 98—106.

Чернов С.З. Погост Афанасия и Кирилла Александрийских в Радонеже (по данным археологических исследований 1997—1998 гг.) // РА. — № 1. — 2000. — С. 63—81.

Шалобудов В.М. Натільні хрести, знайдені на території Богородицької фортеці у 2009 р. // Придніпров'я:

Історико-краєзнавчі дослідження. — Дніпропетровськ, 2009. — Вып. 7. — С. 281—287.

Шполянская Д.В. Комплекс предметов личного благочестия с селища XIV—XVI веков Рождествено 1 (предварительное сообщение) // Археология Подмосковья. — 2008. — Вып. 4. — С. 267—275.

Щедрина К.А. О некоторых особенностях иконографии горы Голгофы в изображениях Креста и Распятия // Ставрографический сборник. — М., 2001. — Кн. 1. — С. 279—289.

Энговатова А.В., Зеленцов О.В. Исследование участка кладбища XVI—XVII веков на территории Троице-Сергиевой лавры // Археология Подмосковья: Материалы науч. семинара. — 2005. — Вып. 2. — С. 78—96.

Е. А. Мельник

НАТЕЛЬНЫЕ КРЕСТЫ ИЗ ПОГРЕБЕНИЙ КИЕВА XVII—XVIII вв.

Статья посвящена малоисследованной проблеме погребальной культуры позднего средневековья и Нового времени — нательным крестам. В научный оборот вводится коллекция, состоящая из 43 монолитных тельников и их фрагментов. Абсолютное большинство из них обнаружено во время раскопок 1987—2007 гг. кладбищ Троицкой церкви, Вознесенского женского и Михайловского Златоверхого монастырей. Все экземпляры датируются в пределах XVII—XVIII вв. Комплексный анализ предметов позволил предложить вариант типологической характеристики. В результате были выделены 8 основных типов крестов, которые, в свою очередь, делятся на подтипы и варианты. Значительное внимание уделено иконографическим элементам изделий и подбору аналогий к каждому из них.

Ключевые слова: нательный крест, ставрография, типология, погребения, XVII—XVIII вв., Киев.

О. О. Мельник

CROSS PENDANTS FROM KYIVAN GRAVES OF THE 17—18th CENTURIES

The article explores the scarcely studied cross pendants related to the burial culture of the Late Middle Ages through early modern times. A collection of 43 monolithic crosses and their fragments have been excavated, primarily from the cemeteries of the Trinity Church, the Women's Ascension and St. Michael's Golden-Domed Monasteries, between 1987 and 2007. The specimens are dated from the 17th to 18th centuries. Comprehensive analysis allowed typology of the collection, resulting in eight main types of crosses. Some of these are divided into sub-types and variants. Particular attention is paid to the iconographic elements of the pieces and their shared similarities.

Keywords: cross pendants, staurography, typology, burials, the 17th—18th centuries, Kyiv.

Одержано 17.11.2015